

Към въпроса за идейната характеристика и времепоаявата на средновековния български апокрифен разказ за убийството на византийския император Никифор Фока от кръчмарката Теофана

Константин Мечев

I

На 31. VIII. 1056 г. със смъртта на императрица Теодора след 189-годишно управление се прекъсва и по женска линия Македонската византийска императорска династия, започнала своето триумфално шествие през 867 г., когато чрез кървав дворцов преврат Василий I Македонец¹ заграбва властта от император Михаил III (842—867); по мъжка линия династията е прекъсната през 1028 г. — тогава умира братът на император Василий II Българоубиец, Константин VIII (1025—1028). Настъпва 55-годишен период на дворцови заговори, преврати и контрапреврати, на династическо съперничество между богатите византийски фамилии — разпри, които ще прекратят през 1081 г. Алексий I Комнин, поставил начало на нов императорски род, комуто предстои участта да управлява Източната Римска империя в продължение на 100 години.

Тъкмо в това време, когато кормилото на управлението във Византия се поема от нови хора, както изтъква Шарл Дил,² се създават ония византийски полуисторически-полулегендарни разкази за императрица Теофана, майката на двамата последни „македонци“ — императорите Василий II и Константин VIII, разкази, в които тя е представена като ненаситен злодей: на нейната съвест се приписват смъртта на свекъра ѝ император Константин VII Багрянородни (913—959), на първия ѝ съпруг император Роман II (959—963), на втория ѝ мъж император Никифор Фока (963—969) и накрая на неблагоприятния ѝ любовник император Йоан Цимисхий (969—976), съвместно с когото и за когото тя посяга върху живота на Фока, за да може „свободно“ и „неопетнено“, като съучастник в убийството да управлява Византийската империя.

Шарл Дил не е склонен да приеме всички тия страшни обвинения и затова представя в своя очерк Теофана като обичаща властта честолюбива жена, заплатила честолюбието си твърде скъпо.³ Според А. Рамбо Теофана малко се различава от портрета на летописците. Тя е била развратна, лукава, наистина дъщеря на кръчмар. Прозвището на баща ѝ „Кратерос“ означавало „голяма чаша“, прякор, достоен за един дюканджия.⁴ Към такова становище се придържа и Н. Скабанович.⁵

Коя е Теофана, откъде идва, какви са пътищата, по които минава, за да стане заповедница на императорския гинейей? Обяснението на Шарл Дил е следното: „Придворните летописци, които се стремят да запазят доброто име на династията, сериозно твърдят, че тя произхождала от твърде старо и много благородно семейство и че царят и царицата (Константин VII и съпругата му — К. М.) изпитвали неизказана радост, когато намерили достойна съпруга за сина си. По-малко доброжелателните към Македонската династия историци съобщават, че произходът

¹ А. А. Васильев. Лекции по истории Византии. Петроград, 1917, с. 276, определя Василия I като ослаблял се арменец. Солидната аргументация на видния историк представлява особен интерес за изследователите на средновековната българска история и литература. Срв. Ш. Дил, А. Рамбо. Византия. Културно-исторически очерки. С., 1930. с. 86—101.

² Ш. Дил, А. Рамбо. Пос. съч., с. 103.

³ Пак там, с. 104, 106, 116.

⁴ Пак там, с. 66 и сл. Рамбо оспорва опита на Гюстав Шльомберже да посмекчи някои страни от характера на Теофана.

⁵ Н. Скабанович. Византийское государство и церковь в XI веке. От смерти Василия II Болгаробойцы до императора Алексея I Комнина. СПб., 1884. с. 2.

на царцата е много по-скромнен. Баша ѝ, именуем Кратер, бил долен плебей и държал кръма в един затънт край на столицата. До оженването тя се наричала Анастасия или просто Анастасо. Когато се приближила до престола, приела по-благозвучното име Теофан¹ — „за да подчертае, казват панегиристите, че била показана и избрана от бога“. В едно отношение обаче тя заслужила това име: нейната красота била необикновена, свърхчовешка, „божествена“².

Г. Шльомберже преценява: „Тази жена, обичана от трима императори и майка на други двама, е родена вероятно в Константинопол в бараката на своя баша Кратерос. Нейното име е било Анастасия — едно име на момиче от народа. Тя го изоставя и го заменя с по-елегантното Теофан. Лъв Дякон изтъква, че (по произход) е лакедемонянка. . . Но първата част от живота ѝ е непозната. Затова той казва, че ще се откаже да изяснява въпроса, кога пленителната дъщеря на бедния кръчмар е направила първата смела крачка от бащиния си дюкян към императорския гинекей.“³ Шльомберже допълва, че подобно на Теодора, съпругата на император Теофил (829—842), Теофана триумфира благодарение на външната си красота.⁴ Красивото момиче от народа Анастасия се настанява в позлатените легла на наследствените императори. Съвременните официални историографи обаче със спокойно възхищение осведомяват, че Константин VII бил намерил за съпруга на сина си жена със знатен произход, която се преименувала на Теофан⁵. Според Лъв Дякон тя дори произхождала от семейството на герои.⁶ Изводът на Шльомберже е, че проблемът за произхода на Теофана е тъмен и едва ли някога ще бъде разрешен.

Толкова се знае за произхода на Теофана. Българската версия на повестта твърдо настоява, че тя е най-обикновена кръчмарска дъщеря от Никомидия. Както ще се види по-нататък, тия данни българският вариант „използува“ за свои определени художествени и идейни цели.

Както по всичко изглежда, мълва са били и си остават твърденията за покушение от нейна страна срещу свекъра ѝ Константин Багрянородни и първия ѝ съпруг Роман II. Нито един от историческите извори обаче не премълчава нейното пряко участие в заговора против Никифор Фока. В съгласие с историческия разказ на Лъв Дякон III. Дил пише:

„Никифор Фока имал племенник, Йоан Цимисхий. Той бил вече 40-годишен,⁵ дребен на ръст, но строен и много изянен. Цветът на лицето му бил бял, очите сини, златисти коси окрџавали лицето му, брадата му била руса, носът малък, погледът смел и пред никого не се смущавал. Силен, ловък, похватен, благороден и твърде щедър, при това малко гуляйджия, Цимисхий притежавал всички качества да се харесва на жените.⁶ И страстта, която я (Теофана — К. М.) завладява тогава, я тикнала към престъпление. Цимисхий бил честолюбив и силно се възмутил срещу чичо си, който за една негова несполука го смъкнал от длъжността командващ източната армия и му предложил да се отдалечи във владенията си. Той решил да отмъсти на чичо

¹ Ш. Дил, А. Рамбо. Пос. съч., с. 102.

² G. Schlumberger. Un empereur byzantin Nicéphore Phocas. Paris, 1890. p. 7.

³ Пак там, с. 8.

⁴ А. Рамбо. Византийската императрица (сб. „Византия“, С., 1930. с. 59—85) сочи, че не само Теодора и Теофана са възбъбствували на престола по този начин.

⁵ Когато го убиват, Никифор Фока бил 57-годишен.

⁶ По подобен начин е характеризирал Цимисхий от византийския хронист от XII в. Константин Манасий. В българския превод на неговата хроника е записано: „Добър беше Цимисхий: доброзрачен, доброобразен, доброкос, търпелив, с храбро и добро сърце, умен мъж, боец непобедим и съветник остроумен, великодушен, незлоблив, много умен, храбър, кротък, научен да държи копието (Ив. Дуйчев. Летописа на Константин Манаси. С., 1965. с. 354). Висока е оценката на Манасий и поради това, че Цимисхий разширил границите на Византия до р. Тигър, че от неговото копие тътнела Киликия и са разтърсени арабските крепости. Той достигнал до Финикия, подгонени от войските му бягат сирийците. Видяла го е Едеса, бил е по полетата около р. Ефрат. Силата на Цимисхий е позната на р. Дунав и на живеещите край нея скити (руси). За Манасий Цимисхий е лъв, който се сражавал с волове (Cronica lui Constantin Manasses. Traducere mediobulgara, facuta pe la 1350. Text și glosar Joan Bogdan. București, 1922. с. 198—200).

си за тая обида, която смятал незаслужена. Теофан¹ започнала да изпитва към Никифора отвращение — предишното другарско отношение към него се сменило с подозрение, а после и с озлобление. Тя даже смятала, че нейният живот и животът на синовете ѝ се заплашва от някаква опасност от страна на Фока. При това тя не можела да се помири и с раздялата с любовника си. Цимисхий изглеждало, че бил единствена нейна любов през целия ѝ живот. При тия условия малко по малко я овладявало решението да извърши престъпление.

След като се върнал от Сирия в началото на 969 г. (там той успешно воювал с арабите — К. М.), Никифор бил измъчван от тежки предчувствия. Той виждал навсякъде около себе си заговори. Смъртта на престарелия му баща (кесаря Варда Фока) увеличила още повече тъгата му. При това той продължавал да обича Теофан¹, която коварно използвала влиянието си, за да върне от заточение Цимисхий. Тя представила пред Никифор колко обидно е да се лишава от услугите на човек като Цимисхий и за да пропъди от душата му всяко подозрение, което може да подбуди ходатайството ѝ, казала му, че иска да го ожени (Цимисхий) за една своя роднина. Както винаги, Никифор отстъпил на желанието на царицата. Тя само това и чакала. Цимисхий се върнал в столицата и благодарение на ловко устроеното посредничество на придворния щат на царицата той имал чести свиждания с нея, даже в самия дворец, за което нещо Никифор даже и не подозирал. Любовниците, решили да убият царя, започнали сериозно да се готвят за това. Между недоволните генерали Цимисхий намерил съучастници, които присъствували на съвещанието между Цимисхий и царицата. Най-после със съдействието на върната на Теофан¹ прислуга много въоръжени заговорници, преоблечени като жени, били въведени в двореца и настанени в женското отделение.

Това станало на 10 декември (969 г. — К. М.), а през нощта се очаквало да се изпълни замисленото, разказва Лъв Дякон, който ни е оставил подробно описание на катастрофата. Царят обаче получил тайнствено предупреждение, че в двореца му се намират заговорници, и затова заповядал на един от офицерите си да направи обиск в женското отделение на двореца. Или обискът бил проведен небрежно, или пък изобщо не е имало желание да бъдат намерени заговорниците, но обискът не разкрил нищо. Настъпила нощта, а Цимисхий го нямало още, за да ръководи убийството. Заговорниците започнали да се страхуват: ако царят се затвори в стаята си и стане нужда да се развия вратата му, при което той се пробуди, няма ли да свършат с неуспех. Теофан¹ с възмутително хладнокръвие се заела да отстрани тази пречка. Късно през нощта тя отишла при Никифор, приятелски разговаряла с него и под предлог, че искала да навести живеещите в двореца българки, излязла, като му казала, че скоро ще се върне, затова помолила мъжа си да не затваря вратата, която тя сама ще затвори, като се върне. Никифор нищо не възразил и като останал сам, прочел вечерната си молитва и заспал.

Ударило единадесет часа през нощта, валило сняг и под Босфора вилнеела силна буря. Добрега, дето се издигали стените на Буколеонския дворец, се доближила лодка, от която слязъл Цимисхий. Спомощта на кошница, спусната с въже, той се добрал до женското отделение, дето с нетърпение го очаквали заговорниците, начело на които той се вмъкнал в покоите на царя. На първо време се забъркали, като видели празно леглото на царя. Но един евнух, служител в женското отделение, който знаел привиките на царя, посочил последния, който върху кожата на пантера спял в един ъгъл. С бесен вик заговорниците го заобикалят. От шума царят се събужда и се изправя на крака. Един от заговорниците с удар от меч му разцепва черепа. Облят в кръв, царят произнесъл: „Богородице, спаси ни.“ Но без да обръщат внимание на молитвата му, повличат го към Цимисхий, който го обсипал с улични ругатни и му оскубал брадата. По примера на предводителите си и другите заговорници стръвно се нахвърлили върху полуживия и в предсмъртни хъркания цар. Най-сетне един от убийците довършил делото. Царят лежал мъртъв, потънал в кръв.

При шума от схватката спящите войници от дворцовия караул се притекли, но било вече късно. Показали им през прозореца окървавената глава на царя, осветена от факли, която картина отнела у тях всяко желание да се съпротивяват на убийците. Народът последвал примера на царицата си. Той се подчинил на Цимисхий и го провъзгласил за цар.¹

¹ Ш. Дил, А. Рамбо, Византия, с. 113—115. Пак там, с. 68—71, кратка характеристика на Теофана от А. Рамбо. За качествата на Ш. Дил като специалист по византийска история

Дил изгражда своя разказ върху византийските хроники и преди всичко върху известията на Лъв Дякон. В по-широк мащаб тия данни са използвани от П. А. Сирку.¹

Постъпката на Теофана не останала без отзвuci и в историческите съчинения на съседните с Византия народи. „Арменските историци твърдят даже, че гнусната царица се опитвала да отрови собствените си синове.“² Разположение към Теофана проявяват арабските летописци. Под 1041 г. Ибн-ал Атир съобщава, че Теофана била дъщеря на гръцки велможа и се омъжила за престолонаследника Роман, след като при случайна среща той я видял и я харесал. Според Ибн-ал-Атир подир убийството на Фока Теофана живяла с Цимисхий като негова съпруга, но той се плашел от нея и я заточил заедно с двамата ѝ синове Василий и Константин. Въпреки това чрез един монах Теофана успява да отрови Цимисхий, връща се в Константинопол и управлява там заедно със синовете си. Умряла, когато Василий бил на поход срещу българите. Научил за смъртта ѝ, Василий изоставя войната, поверява командването на армията на един свой приближен и лично участва в погребението на майка си.³

Тези различия в оценката са в голяма степен резултат на неосведоменост. Основата на арабските известия обикновено са византийски исторически извори, но преминали и през устно предаване (предание). В тях освен това се долавят и политически съображения. В тази насока важно място заема българската версия на разказа, чийто характер: „византийска повест в български преразказ“ е определен от откривателя на текста П. А. Сирку. В същината на българската версия наистина стоят византийски известия, обаче изтълкувани и преосмислени от българския автор така свободно, че неговото съчинение се е превърнало в противовизантийски политически памфлет.

II

И така през 1056 г. Македонската династия изгасва. Немного преди тази дата в царските дворци са станали събития, подобни на ония, които през 969 г. опръскват стените на Буcoleонския дворец с кръвта на прославения военачалник Никифор Фока. След смъртта на император Константин VIII в 1028 г., понеже нямал мъжки наследник, престолът останал на двете му дъщери Зоя и Теодора. Във Византия не е имало традиция жени да управляват. Узурпацията на императрица Ирина в края на VIII и началото на IX в. е била бързо превъзможната, а майката на император Михаил III Теодора управлявала като регентка при непосредствените грижи, а може

в предговора към неговата книга (Ш. Диль. Основные проблемы византийской истории. М. 1947. с. 10—11) съветският византолог Б. Т. Горянов пише: „Будучи не только одним из крупнейших ученых, внесший большой вклад в научное византиноведение, но и блестящим стилистом Диль оставил несколько книг, которые известны широкому кругу читателей как прекрасные образцы художественной литературы. К этому разряду работ Диль в первую очередь должны быть отнесены появившиеся в 1906—1908 гг. *Figures byzantines* (Византийские портреты). Вся византийская история представлена здесь в виде серии блестящих очерков для византийских императоров и императриц, людей из различных слоев византийского общества, очерков, посвященных описаниям придворного быта, жизни византийского города, византийского поместья... Ш. Диль был чрезвычайно разносторонним историком. Мимо его внимания не прошел буквально ни один вопрос политической, социально-экономической и культурной истории Византии. Глубокое знакомство с византийскими источниками, в которые он чувствовал себя полным хозяином, высокая техника исследования, соединенная с исключительной образностью выражения, способствовали широкой популярностью его трудов среди ученых всего мира и всестороннему развитию научного византиноведения.“

¹ П. А. Сирку. Византийская повесть об убийстве императора Никифора Фоки в старинном болгарском пересказе, СПб., 1883.

² Ш. Диль, А. Рамбо. Византия, с. 104. Н. Скабаланович. Византийское государство, с. 2, напълно приема известията за необикновена порочност на Теофана.

³ Барон В. Р. Розен. Император Василий Болгаробойца. Извлечение из летописи Яхья Антиохийского. СПб., 1883. с. 141—142.

да се каже и ръководството на логотета Теоктист — същия, който е познат на българската литературна история от пространното житие на Константин Кирил Философ.¹

Овдовяла през 963 г., Теофана търси покровителството на популярния тогава — и изгубил впоследствие подкрепа в някои социални политически слоеве поради финансово-икономическата си политика² — пълководец Н. Фока. Подобно на този и на други примери от миналото на по-възрастната от дъщерите на Константин VIII — Зоя — бил потърсен съпруг и бил намерен в лицето на Роман Аргир, въпреки че той бил женен.³

Подобно на Н. Фока и Роман III Аргир управлявал Византия в продължение на шест години (1028—1034). Краят на живота му, изглежда, е следствие на преднамерено отравяне.⁴ Въпреки по цялата страна да били разпространени манифести, че Роман бил умрял от естествена смърт, и се твърдяло, че приемникът Михаил Пафлагонски заел престола по негово воля — народът научил истината и народното въображение „създадо разни знамения и алегорически видения“⁵. Причината била в сключения брак на Зоя с приемника на Аргир. От друга страна, разпространяването на успокоителни манифести е акт не в полза на техните автори.

М. Пафлагонски управлявал 7 години (1034—1041) и негов наследник станал сродникът му Михаил Калафат, когото не по своя воля императрица Зоя осиновила. След опита на младия (по възраст) Калафат да отстрани Зоя от държавните дела той бил свален, ослепен и заместен от Константин Мономах, за когото въпреки своите 64 години Зоя се омъжила. Макар този трети брак и да завършва благополучно, все пак според тогавашния църковен морал той е бил недопустимо нравствено деяние: християнската църква само по необходимост допуска втори брак.

Този толкова неморален дворецов живот вероятно е бил познат на по принуда превърнатия в данник на Византия български народ. Това е допустимо, като се припомни присъствието на потомци на българската царска династия в Цариград. Принц Прусиан, син на цар Иван Владислав, е бил в близки отношения с принцеса (императрица) Теодора, а внукът на Самуил Петър Делян избягва от столицата, за да подготви и ръководи през 1041 г. противовизантийското народно въстание в Западна България. През XI в. двама българи — Борил и Герман — са едни от най-приближените на император Никифор Вотаниат (1078—1081). Според враждебното известие на Ана Комнина „както говорели някоя“ Борил помислял дори и за престола.⁶ Макар тази клевета да е породена от династически съображения, тя е указание как при изключително тежките политически условия на византийското владичество някои българи са успявали да постигнат високо служебно и гражданско положение и признание. От друга страна, такъв непосредствен контакт с бита в императорския двор е могъл да бъде добър източник, из който в българската народностна среда да проникват сведения за интимния живот на най-високопоставените управници на Византия.

Главно поради икономически притеснения, както свидетелствува архиепископ Теофилакт Охридски,⁷ но, изглежда, и поради осведоменост за отслабване на централната власт от постоянните династически боричкания през 1072 г. българите от западните краища отново се вдигат на въстание. Въпреки и да е завършило с поражение, това въстание дава решителен знак: българите не са приели като свършен факт събитията от 1018 г. Това е било нужно да бъде „показано“, тъй като през 1071 г. император Роман IV Диоген загубва от турците при гр. Манцикерт в Мала

¹ Димитър Ангелов. История на Византия. Т. I, 4. изд., С., 1968. с. 284 и сл.

² Подбрани извори за историята на Византия, 2. изд. Съст. проф. Д. Ангелов. Прев.: Г. Батаклиев, д-р Ст. Маслев, П. Тивчев, С., 1963; Византийская книга эпарха. Вступительная статья, перевод, комментарий М. Я. Сюзумова. М., 1962.

³ Втори брак за Фока е и женитбата му за Теофана.

⁴ Н. Скабаланович. Пос. съч., с. 26—27.

⁵ Пак там, с. 31.

⁶ Анна Комнина. Алексиада. Вступительная статья, перевод, комментарий Я. Н. Любарского. М., 1965. с. 95; В. Н. Златарски. Потеклото на Петра и Асеня, ръководителите на въстанието през 1185 г. — СпБАН, кн. 45 (22); Н. Скабаланович. Пос. съч., с. 128 и сл.

⁷ Митрополит Симеон. Писмата на Теофилакт Охридски, архиепископ Български. — СББАН, XVII, С., 1931.

Азия решителна битка, сам попада в плен и когато, освободен, се завръща в Цариград, бил последователно детрониран и по делнична византийска практика ослепен.¹ Източната граница на империята е почти беззащитна и затова в епоса за Дигенис Акрит народът си припомня за победата на Н. Фока над арабите.² Тези поетически известия водят началото си от Х в., когато е била създадена поемата,³ отразила живота на византийско-арабската граница през IX—XI в.⁴ Изобило в епоса за Дигенис Акрит, допълван и преосмисля след X в., епическата измислица се редува с отзвучи от исторически събития, със сцени от реалния, ежедневен живот. По своето поемата отразява жанра на военната биография, стила на късноантичния роман и езика на религиозната проповед.⁵ В заключение Сыркин изтъква: „Ако художествената стойност на поемата може да предизвиква и спорове, то нейната историко-културна, познавателна ценност не подлежи на никакво съмнение. Нито епическата измислица, нито учената стилизация могат да заглушат жизнеността на този паметник. Епосът на Дигенис в истинския си смисъл на думата е запазил диханието на своята епоха: изучаването му обогатява нашата представа за малко познати страни на византийския живот. Пренасяме се в пълнокръвния и многообразен живот на византиец, узнаваме за много, което напрасно бихме търсили в други писмени източници, оставени ни от Византия.“⁶

Тази оценка би могла в голяма степен да бъде отнесена и към богатия с пряк текст и под-текстов смисъл български преразказ на византийската повест за убийството на император Н. Фока от кръчмарката Теофана.

III

Основания за такава адаптация „дава“ откривателят на българската версия П. А. Сырку. Той отнася появата на разказа в края на XII или началото на XIII в.⁷ Към същото насочват и разсъжденията на Н. Начов, който по Тиквешкия сборник издава пълен препис на разказа.⁸ Начов пише: „Писменият паметник, който имаме да опишем и да обнародваме тук, принадлежи към един обширен и твърде интересен раздел книжовни произведения, които заемат толкова място в старо- и среднобългарската книжнина, щото изучаването историята на последната не може да мине без них. Думата е за оня род литература с характер книжовно-народен, който възниква у нас редом с църковната писменост и комахай в истите стари времена (X—XII в. — разр. м. — К. М.), добила голямо разпространение у цялото православно славянство, защото със своето леко, занимателно и често поучително (макар и с измислици на фантазията украсено) съдържание, със своите апокрифни сказания, духовни и светски повести, била е достъпна за народната маса и усвоявала се е добре от нея. Тая литература с векове е давала храна народу ни, влияла е на неговата мисъл, творчество и на склада на религиозните му понятия, задоволявала е поетичните му потреби при отсъствието на поезия, и дотолкова тясно се е свързала с неговия живот, че влиянието и изчезва токо в настоящото столетие (XIX в. — К. М.), а отзвучи от нея и днес продължават да живеят в произведенията на народната словесност. Ето защо науката в ново време с голям интерес посреща и с помощта на критическия анализ всестранно изследва паметниците на тая литература.“⁹

¹ Д. Ангелов. История на Византия, Т. II, 2 изд., С., 1968. с. 118.

² А. Я. Сыркин. Поэма о Дигение Акрите. М., 1964. с. 122. В. Ф. Милер. Взгляд на Слово о полку Игореве. М., 1877. с. 36—37, смята, че поемата е проникнала в Русия чрез българско посредничество. Ново становище у В. Д. Кузьмина. Девгениево деяние. М., 1962.

³ Сыркин. Пос. съч., с. 142.

⁴ Пак там, с. 219.

⁵ Пак там, с. 222—223.

⁶ Пак там, с. 224.

⁷ П. А. Сырку. Византийская повесть, с. 110.

⁸ СБНУ, т. VIII, С., 1892, с. 394—395.

⁹ СБНУ, VIII, с. 114.

След Сирку и Начов по един белградски препис публикува разказа М. Н. Сперански.¹ Въпреки усилията му да докаже старинността на своя препис по съдържание и по композиция аргументите му са неубедителни. Той преднамерено желае да обезцени заслугата на Сирку пред литературната история. Това е обяснимо, като се припомни дружеското му отношение към В. Ягич, чиято незаслужено отрицателна преценка за Сирку като учен и като литературен историк е напечатана в монументалната История на славянската филология.²

Сперански не отчита липсата в своя препис на два важни термина — севастократори и пратори — и че с тяхното отсъствие се накривява, дори обезсмисля социално-историческото и идейно-художественото звучене на разказа.³ Затова следва да се прецени като основателно разрешението на Йордан Иванов, който в своята наръчна книга „Старобългарски разкази“ предлага едно „сводно“ издание — унищожено, липсващото в Букурещкия препис, открит и публикуван от Сирку, допълва по Тивешкия ръкопис според публикацията на Начов.⁴ Въз основа на тази публикация кратък разбор на разказа се съдържа в литопечатно издадените лекции по старобългарска литература на акад. П. Динеков.⁵ В съгласие с неопределената забележка на Сирку,⁶ че евентуалният превод (переразка) на повестта за Фока и за Теофана от гръцки на български може да е станало преди турското нашествие, П. Динеков е склонен да отнесе времепоявата на разказа през XIV в.⁷

IV

Но преди да се навлезе в подробностите на тази тема и непосредствено свързания с нея въпрос за идейното съдържание на разказа, необходимо е да бъде предадено накратко съдържанието му и се изтъкнат някои от становищата на Сирку, отношение към които има един съвременен на неговата публикация отзив на известния литературен историк А. Н. Веселовски.

Цар Фока, разказва българската версия на повестта, имал осмина братя, всичките юнаци. Чуели ли те, че някое царство е застрашено, не събирали войска, а сами отивали и разбивали войските на нападащите царе. Братята на Фока пазели държавата си да не бъде нападната и застрашена. Те били богобоязливи, не знаели сън, все славели бога и четели постоянно псалтири.

¹ М. Н. Сперанский. Заметки о рукописях белградских и софийских библиотек. Из XVI т. „Известий“ Историко-филологического Института князя Безбородко в Нежине, М., 1898, с. 48—59.

² В. Ягич. История славянской филологии. СПб., 1910, с. 805—808. Според Ягич Сирку бил много трудолюбив, но в известна степен бездарен. Той бил се запялнал да стане професор в Петербург, но умрял като доцент, което, взето сравнително с други, не било съвсем оправдано. Как се е отнасял Сперански към Ягич, се вижда добре от една бележка в неговите „Заметки“, с. 1, където се казва, че тъй като в Белградската библиотека бил назначен един ученик на Ягич, това вдъхвало на него (Сперански) вяра, че занапред работата в тази библиотека щяла да се оправи.

³ В софийските библиотеки са недостъпни публикации на М. Н. Сперански — от 1928 в Сб. в чест на М. С. Грушевски и на славистите Е. Турляну и А. Грегора, за които има библиографски посочвания у В. Д. Кузмина. Девгениево деяние. М., 1962.

⁴ Й. Иванов. Старобългарски разкази. С., 1935, с. 307—309.

⁵ П. Динеков. Стара българска литература. Т. II. С., 1953, с. 32—33.

⁶ Сирку. Пос. съч., с. V.

⁷ П. Динеков. Пос. съч., с. 32, определя разказа като характерен за художествените вкусове на българското общество от XIV в. Като възникнал през XIV в. и специално през епохата на цар Иван Александър (1331—1371) определя разказа Е. Turdeanu. La littérature bulgare de XIV siècle et sa diffusion de la pays roumains. Paris, 1947, p. 56—57. Коренът на това твърдение е у П. А. Сырку. К истории исправления книг в Болгарии. Время и жизнь патриарха Евфимия Тырновского, СПб., 1898, с. 545. Това мнение е изказано без аргументи. То преминава у Н. С. Державин. История на България. Т. II. С., 1947, с. 179, и в История Болгарии. Т. I. М., 1954, с. 153.

Изобщо във времето на цар Фока в управляваните от него земи владеело пълно спокойствие. Тогава нямало севастократори (политически власти, наместници на императора), нито практики (бирници), нито войска. Нямало царски власти и по тази причина живеещият в държавата му народ прекарвал дните си в мир и спокойствие.

Това радвало народа от държавата на Фока и един ден заедно с патриарха и епископите се събрали мнозина боляри, князе и велможы (значи имало „севастократори“ и „практики“, но те като че ли бездействували) и като размислили, преценили, че сегашният цар и братята му били наистина свети хора, но те не били женени и затова щяло да бъде добре, ако и заанапред царството се управлява от властонаачалници от този корен. Така светът щял да остане в мир и тишина. Ако тези царе обаче умрат, без да оставят потомство, пак ще дойдат царе като някогашните и ще настъпят отново усилни години.

Събранието решава вкупом да се яви пред Фока и да му изложи становището си. На Фока било казано: „Бъди милостив към нас, царю и господарю! Молим те, не отказвай на молбата, която ти поднасяме.“ Макар да не му било обяснено какъв е точно характерът на поднесеното искане, тъй като забелязъл умиленото на молителите, Фока отговорил: „Тако ми бога, който ме направи цар и който е създал цялата природа, обещавам, че ще изпълня молбата ви.“

Диалогът продължава с предложението царят да се ожени, та да му се народят синове и дъщери, благодарение на което ще се опази „довеки“ неговото добро име. Заклел се веднъж, че ще направи, каквото искат от него, Фока приема това „поръчение“, намира едни малки обувки, дава ги на велможите и нарежда: „Вземете тия обувки и вижте, на която жена се уловят, нея ми доведете за царица.“

Велможите тръгват на път, но не могат да открият жена с толкова малки крака, та обувката, дадени от Фока, да са ѝ като по мярка. Най-сетне срещат в Никомидия дъщерята на една кръчмарка, която отговаря на поставеното условие. На Теофана (така се казвало момичето) обувките прилепват, сякаш са работени точно за нея. Събират се патриарси, князе и много народ и с радост завеждат Теофана при царя. От обич към народа Фока се оженва за нея, без обаче да ѝ бъде истински мъж. Той подобно на братята си по цял ден четял в двореца псалтира. Там в предлагащите разкош дворцови битови условия той живеел много скромно. Спял на остри като ножове камъни, а царската му постеля стояла само за очи пред хората.

Теофана пораснала и била твърде красива. Веднъж с неприкрито желание за интимна връзка тя казала на царя: „Царю и господарю, втасаха вече твоите ябълки и черешите ти са узрели — време е да ги обереш.“ На тази покана Фока уклончиво отвърнал: „Мълчи Теофано! Почакай малко, докато ида в Йерусалим и там да се поклоня за себе си и за теб. На връщане ще стана игумен, а ти игуменка и така ще спасим душите си. А това, което ми приказваш, какво ли ще ме ползува!“

Женската природа на Теофана е засегната и оскърбена. Затова тя веднага поревнувала в душата си и потърсила връзка с мъж. При царя служел един високопоставен велможа на име Цимисхий. Теофана отишла при него и му предложила: „Ела да легнем заедно.“ Цимисхий обаче отбягва царицата и възразява: „Това няма да направя за честта на моя господар“ Теофана упорствувала, идва при Цимисхий нагиздена и той не успява на съблазнитя. След това се опомня и като събуден от сън, започва да се самоукорява: „Горко ми, къде ще се дия сега.“ Теофана го успокоява: „Мълчи, Цимисхийе, аз ще те приведа да погубиш царя, а после ти ще го замениш.“ На Цимисхий не остава нищо друго, освен да се съгласи. Теофана го завежда в стаята, където царят чете псалтира, промъква се изотзад, взема царския меч, подава го на любовника си и го призовава: „Удрий сега, не бой се.“ Понеже местоположението му било удобно, Цимисхий замахва и разсича Фока на две половини. При агонията си Фока захвърля псалтира, удря с него по главата убиеца си, който умира едновременно с жертвата си.

За Теофана се създава критична обстановка. В двореца обаче имало голяма яма. С помощта на две свои прислужници Теофана хвърля там телата на Фока и Цимисхий, сетне покрива отвора с килим и като призовава братята на Фока един по един под предлог, че ги вика царят, наблъсква ги в пропастта. Така осемте братя на Фока загиват за една нощ.

До сутринта Теофана си намира мъж и разгласява по целия град: „Вашият господар цар и мой мъж отиде с братята си в Йерусалим, а този мъж (избрания през нощта) остави за свой

заместник на престола. Нека занаяпред той ви бъде цар, а на мене мъж.“ Шом чуват казаното от Теофана, болярите се разплакват и тръгват по море да настигнат царя и братята му с намерение да ги върнат обратно, преди още да са поели монашески обет. След като ходили чак в Йерусалим и като установили по безспорен начин лъжата на царицата, болярите я питат: „Кажи ни, царице, къде дядна нашия цар и братята му?“

От телата на убитите започнало да излиза благоухание по целия град. Хората се чудели откъде идва то и тогава — като тайната повече не можело да се опази — една от прислужничките на Теофана разказала всичко, пропастта (ямата) била открита и „светите“ тела на убитите били видени от всички. Правят се опити да бъдат извадени, но напразно. Кръвта на убитите иска отмишание.

Теофана бива убита и червата ѝ разточени по улиците на града. Финалът е в пълно съответствие с народната логика за художествена и жизнена правда.¹

В началото на своя обширен и съдържателен преглед върху историята на българославянския текст Сирку изтъква, че уводът към него отразява елементи от епическата народна поезия, внесени вероятно от народните песни за Никифор Фока, за които предполага, че са били широко разпространени.² За наличието на такива песни за злополучните синове на император Роман I Лакапин, отстранени от властта на Константин VII Багрянородни, свидетелства лично познатият Фока кремонски епископ Лиудпранд.³ Сирку смята, че от литературно-историческа гледна точка българският преразказ има голямо значение и заслужава подробен разбор.⁴ Затова и проследява с коментар всички му достъпни летописни материали за трагичната смърт на Н. Фока и го съпоставя с българската версия.⁵ Докато по-близките по събитията хронисти, особено Л. Дякон, избягват да представят Теофана в отрицателна светлина, Скилица и следващият го Кедрин твърдят, че идеята за отравяне на Константин VII от сина му Роман излизала от Теофана,⁶ оценка, която А. Рамбо и Н. Скабаланович не считат за неправдоподобна. Неблагоприятно е мнението на Зопара за Никифор — той имал намерение да скопи синовете на Теофана Василий и Константин.⁷

Според Сирку Теофана е жена с непостоянни убеждения, твърде енергична и решителна, нетвърде нравствена, причината за което е недостатъчното възпитание, получавано от жените във Византия по това време.⁸

Арменската хроника на Матей Едески има някои сходни черти с българската версия. Там се разказва, че преди да бъде убит, Фока чете Свещеното писание, а когато Цимисхий влиза да го убие с меч, той го пита: „Бясно куче, какво си дошел да вършиш тук?“⁹

Както във въстъплението си, така и в края на прегледа си Сирку посочва, че в констатацията на българската версия има елементи на народно творчество.¹⁰ Доказателство за това е общоприетото в белетристичното народно творчество правило красивата гръчмарка да не се ползува с добра слава — обикновено тя е съблазнителка.¹¹ Според Сирку в нападите си срещу Теофана българският автор е отишъл до крайност. Третият мъж на Теофана — след Фока и Цимисхий — е творение на българския съчинител.¹² (Нататък ще се види, че определени естетически и идейни цели са налагали такава трактовка на темата.) Така, както е представен, мечът на Фока носи

¹ Според изд. на Й. Иванов. Старобългарски разкази, с. 187 и сл.

² Сирку. Пос. съч., с. 3.

³ Пак там, с. 1.

⁴ Пак там, с. 3.

⁵ Пак там, с. 6 и сл.

⁶ Пак там, с. 50.

⁷ Пак там, с. 54.

⁸ Пак там, с. 55.

⁹ Пак там, с. 92.

¹⁰ Пак там, с. 94.

¹¹ Пак там, с. 95.

¹² Пак там, с. 96.

елементи на епоса.¹ По-точните и близки паралели с българската версия Сирку вижда в напъсаното на същата тема от арабските летописци.² Що се отнася до началото на „Словото“ в българския вариант, Сирку не допуска то да е било измислено, а го смята за заето от непознат източник.³ (Както ще се види в следващите наблюдения, именно тази част от разказа дава основания за пререшаване на въпроса за идейната насоченост и времеполовята на българската версия.)

Сирку изтъква, че мисълта на Фока и Теофана да станат монаси, а не истински съпрузи е житийна.⁴ Вярно в основата си, това наблюдение може да бъде разширено: върху фона на Никифоровото благочестие се откроява релефно развратният нрав на Теофана (и на този въпрос по-подробен отговор ще бъде даден на следващите страници). По преценка на изследователя добавка на българския автор към византийската основа е бил и разговорът на Теофана с убиеца Цимисхий.⁵ Добре намерен финал било и разточването на Теофанините черва по града. Такава грешница като нея не заслужава по-добра участ.⁶

Според Сирку „Словото“ за убийството на Н. Фока и на братята му от кръчмарката Теофана е отделен разказ, развил се самостоятелно на българска почва. При това то е напълно завършено, целта и характерът му са такива, че би могло да се определи като завършено от начало до край.⁷ Словото е изградено на историческа основа, но с историческите факти се оперира свободно. Те само се отразяват в художествения реторичен текст.⁸ Докато Никифор е възвисен, Теофана не обладава неговите високи качества. Цимисхий е обикновен — за него малко се говори.⁹

За Сирку авторът на Словото е монах, който е възможно да е живял в някой от манастирите, обдарявани от Фока и Цимисхий. Той е бил начетен в духовната и светската словесност, доста образован за своето време, както указват целесъобразността и завършеността на създадения от него литературен паметник.¹⁰

В отзива си за труда на Сирку А. Н. Веселовски¹¹ изразява учудване,¹² защо в българския разказ Теофана крие тялото на убития с псалтира Цимисхий. Това е било безцелно. Щяло да има смисъл, ако вместо двамата (Фока и Цимисхий) бил умрял само първият. Тогава Цимисхий е щял да бъде „другият мъж“ на Теофана, този, който тя обявила за приемник на Фока, след като убила него и братята му. Това мнение на Веселовски е логично и обосновано от гледна точка на емпиричната историческа критика. За разлика от нея разказът (Словото) преследва свои идейно-художествени — публицистични — задачи.

Важно е уточнението на Веселовски, че същината на един художествен разбор на българската версия на Разказа за убийството на Н. Фока от кръчмарката Теофана е да се потърси съотношението между историческата Теофана и тази от Словото.¹³ Разликата е голяма. Теофана от историята е възрастна, зряла жена, а тази от разказа — отначало почти дете, а след това — млада, красива прелюбодейка и злосторница. За да „оперира“ по подобен начин с възрастта на Теофана, българският автор също е имал важни съображения. Предложеният от Веселовски

¹ Сирку. Пос. съч., с. 101.

² Пак там, с. 102.

³ Пак там, с. 103.

⁴ Пак там, с. 105.

⁵ Пак там, с. 106.

⁶ Пак там, с. 107.

⁷ Пак там.

⁸ Пак там, с. 109.

⁹ Пак там, с. 110.

¹⁰ Пак там, с. 110. Срв. Стара българска литература (по лекциите на проф. Й. Иванов). С., 1935. с. 372.

¹¹ А. Н. Веселовский. Болгарския повести Букурешкого сборника. — Журнал Министерства народного просвещения, т. 231, СПб., 1884, с. 76—90.

¹² Пак там, с. 79.

¹³ Пак там, с. 85.

опит за разрешение — като се търсят паралели в по-стари и сродни византийски предания¹ — е определен от самия него като недостатъчно обосноваан, тъй като сравнителният материал, за да се установят старите, т.е. точните очертания на легендата за невярната жена на Фока, е твърде оскъден.²

Тук е уместно отново да се изтъкне, че възраженията на Сперански, целящи да омаловажат стореното от П. А. Сирку за изследване на Разказа за Теофана, са неубедителни.³ Дори неговият белградски препис и да е по-стар от този, който в Букурещ открива Сирку, той е видоизменен така, че губи много от социално-публицистичния заряд, който носят Букурещкият и Тиквешкият препис.

V

Сирку и още по-малко Веселовски не са считали работата си по проучвания на българския преразказ за кръчмарката Теофана за дали окончателни резултати. Картината, която напоследък се очертава за българския литературен живот през XI—XII в., налага Разказът за кръчмарката Теофана да бъде проучен отново. Това е особено необходимо с оглед на изводите, до които достигна Надежда Драгова при изследването на т. нар. Втора апология на българската писменост. Може да се смята, че тази преправка на Храбровото Сказание за писмената, намираща се в добре познатия книжовен паметник от XIII в., наричан „Берлински сборник“, е произведение на българската литература от епохата на византийското владичество.⁴ Подчертаното чувство за българско народностно достойнство, което лъха почти от всеки ред, ако не и от всяка дума на Втората апология, дава основание да се мисли, че едно такова отношение към народностните проблеми не би могло да бъде изолирана проява. Внимателното вчитане в Разказа за Теофана потвърждава това предположение.

Както е подчертал още Сирку, встъплението на разказа е фолклорно. От документите се знае, че Н. Фока е имал двама братя. Според разказа те са осем. Заедно с Фока всичките братя са 9 — число обикнато и често използвано във фолклорните песенни творби.⁵ Всичките деветима братя са много храбри. Наложил ли се битка, сами се справят с мъчнотията, не им е нужна войска, за да победят когото и да било. Такъв начин на възвеличаване е присъщ на епическата песенна традиция. В епическите сказания един единствен юнак е годен да се справи с хилядна войска, да надвие стотици прославени храбреци. От византийската гледна точка възхвалята на Н. Фока е оправдана. Знае се, че той отвоювал за своята страна много градове и значителни територии, включително и стратегически всякога така важния о-в Крит. Приведеният в монографията на Сирку обилен летописен материал очертава плътно заслугите на Фока пред отечеството. Великолепно е изложена почитта на гръцкия народ към Н. Фока (особено в първите години на неговото управление) в очерка за Теофана от Шарл Дил.⁶

Въпросът е: ако за византийците е било редно и естествено да величаят Фока, има ли това някакво оправдание в България? Поради една важна историческа причина — че макар и принудително, от 1018 до 1185 г. България е била превърната в обикновена провинция на Византия и затова тематиката на народната гръко-византийска литература не е могла да бъде напълно чужда на българите — отговорът може да бъде положителен. От друга страна, по-същественият аргумент е неотбелязваният досега в историческото литературознание факт, че в основата на

¹ А. Н. Веселовский. Цит. съч., с. 85 и сл.

² Пак там, с. 87.

³ Подходящ отговор на тези опити е дал сам П. А. Сирку. К истории исправления книг в Болгарии. Время и жизнь патриарха Евфимия Тырновского. СПб., 1898. с. 540. Гледището на Сперански е определено като отличаващо се със „сильную амплификацию и безосновательную докторальность тона“.

⁴ Н. Драгова. Втората апология на българската книга и нейните извори. — Сб. Константин-Кирил Философ, С., 1969, с. 315—347, и посочената там литература.

⁵ Сирку. Пос. съч., с. 7.

⁶ Ш. Дил, А. Рамбо. Византия, с. 106—107.

разказа в неговата българска версия стои една личностно-историческа и идейно-публицистична антитеза: възвеличаване по изключителен начин на император Н. Фока и изобличаване по правилата на същия метод на неговата съпруга императрица Теофана.

А коя в действителност освен съпруга на Фока е императрица Теофана? Майката на император Василий II, онзи, който горделиво си прикачил званието „Българоубиец“, този, за който византийските летописци Й. Скилица и Г. Кедрин разказват: „... Мнозина паднали убити, а още по-голям брой ранени. Самуил¹ едва можал да се спаси от гибел с помощта на сина си, който силно отблъсвал нападащите. Той го качил на кон и отвел в крепостта Прилеп. А императорът ослепил пленените българи — около петнадесет хиляди, както казват, и като заповядал всеки сто ослепени да бъдат водени от един едноок — изпратил ги на Самуил. А той, като ги виждал в редици с еднакъв брой хора, не можал да издържи това страдание храбро и спокойно, а му приляло, причерняло и той паднал на земята. Присъстващите, които се мъчели да възвърнат дишането му с вода и благовония, успели малко да го свестят. А той, като дошъл на себе си, поискал да пие студена вода, но като взел и пил, получил сърдечен удар и умрял.“²

Ето за майката на кого става дума! При това (което е още по-знаменателно) за самия Василий II в разказа не се споменава нищо. Той като че ли не съществува. Упоменат е обаче неговият втори (след Н. Фока) опекун Йоан Цимисхий, онзи, който успява да покори, макар и временно, източните предели на България. Но и той умира позорно, ударен по главата от псалтира, който Н. Фока четял, преди да му бъде нанесен в гърба съdboносният и смъртоносен удар.

Така че идейната разграничителна линия в характеристиката на населяващия разказа персонаж е прокарана отчетливо — би могло да се каже с удебелени черти. Причината за разграничението от българско гледище би могла да се мотивира така: знае се, че Фока е имал намек за воюване с България, обидил е българските дипломатически представители, когато те дошли през 967 г. да поискат ежегодния данък съгласно една от клаузите на българо-византийския мирен договор от 927 г., нарекъл българите „презрян скитски народ“, а царя им „кожооблечен“ и „кожогризец“, но сам той с изключение на няколко гранични сражения не воювал с българите.³ Обратно, Цимисхий опустошава Източна България. Затова и позорно умира, ударен по главата със свещения псалтир. Василий II воюва с България 40 години, ослепява през 1014 г. 15 000 български редови войници, накрая — през 1018 г. — успява окончателно да завладее страната. Но за него и думичка не е промълвена, затова пък ударите са насочени против майка му, според автора на българския преразказ в нравствено отношение най-долнопробна личница.

От българско гледище възхвалата на Н. Фока като епически герой има и този смисъл, че е израз на една народна мечта: именно такъв цар, за когото и за чиито близки няма нищо непостижимо, би могъл да освободи поробените български земи. Като кодово излага мислите си, авторът на българската версия говори за Фока твърде неопределено: „Бѣше царь Фока и имѣше 8 брати и бѣхъ всѣхъ хубѣи.“⁴ Къде е царството на Фока, не се определя. То е някъде, незнайно къде. В същност то е в мечтите на българите за народен цар, при когото животът ще е свободен и чист, живот, в който веригите на властта почти няма да се чувствуват.⁵

¹ Този разказ се отнася до съdboносната битка между българи и византийци на 29. VII. 1014 г. в северните склонове на Беласица.

² Извори за българската история. Т. XI. С., 1965. с. 284.

³ В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. I. Първо българско царство. Ч. II. Под ред. на доц. Петър Хр. Петров. С., 1971. с. 546.

⁴ Й. Иванов. Старобългарски разкази, с. 307.

⁵ Като се има пред вид всичко това, едва ли може да се приеме тезата на П. Сырку, посъч., с. 103, за византийския произход на тази част от Словото. Може да се приеме, че тя е съчинена от българския автор. Това е вероятно, като се вземе под внимание целият кръг от идеи, които са неотделими съставки на идейната и художествената структура на произведението.

От съществен интерес е следващата мисъл на Увода. Тя осведомява, че Фока и братята били в състояние да се справят с всички врагове на държавата си, благодарение на което във всички подвластни им земи било необикновено спокойно: „Н тако почнеаше земаа при царн фоще н не бѣ в царстѣ его ни севастуанн (т. е. севастократори — К. М.), ни прахтурн, ни войска, ни властн царевн, нж жнѣше земаа его безмашено.“¹

Такъв „райски кѣт“ е социалният идеал на автора. Той мечтае за общество на пълна хармония и спокойствие, за общество на икономическа симетрия. Подобна картина — с след миналото на България — рисува и съставителят на апокрифен летопис от XI в.: „Н тогдѣ, е то време, енегда цар Симеонъ царствовахъ, што възнимаше данькъ отъ всеи земянъ свои по всемоу обаастиюу царства его: повѣсмоу тѣчию н лѣжнѣюу масла н ѣнцѣ на годнѣюу: то бѣ данькъ емоу отъ земянъ его, отъ люднъ его, н нио ништо друго не бѣ емоу. Н бѣ изъобенна многа въ време, при царѣ тѣмъ Симеонѣ.“² Пак така благоприятна била стопанската обстановка и при наследника на Симеон цар Петър: „Тогдѣ оубо, въ дѣни н лѣта свѣтаго Петра царя българскаго, бистъ изъобенна отъ всего, сирѣчь пшеница н масло, меда же н лѣтка н вина, н отъ всего дарованна божѣа вѣрше н кипѣше, н не бѣ оскудѣния ни о штомъ, нъ бѣ ситѣсть н изъобнахѣте отъ всего до изъобленна божѣа.“³

Народна мечта е било да се постигне такова взаимоотношение между властници и народ. Много са народните приказки с такава идея насоченост. Въпреки явната си фолклоризация двата разглеждани паметника са произведения на книжнината. Затова техният стремеж за възхвала на миналото има своя „документален коректив“. Писмата на Теофилакт Охридски до високопоставени личности в Цариград са автентично доказателство, че през XI—XII в. българският народ е страдал от систематични и, би могло да се каже, серийни по формата и характера си стопански притеснения. Поради това той е търсел отдушник на страданията си. Парикът Лазар достигнал в оплакванията си лично до императора Алексий I Комнин.⁴ Указание, че на българска почва Разказът за кръчмарката Теофана е бил преработен във време на икономически трудности, е важното уточнение за липсата през годините на Фока на севастократори и пратори.⁵ Тъй че и този елемент на българската версия отразява тежкото положение на българите през 30-те години на XI в. (и след това), когато по нареждане на Иван Орфанотроф, брат и пръв министър на император Михаил Пафлагонски, натуралният данък (панегирик на който са цитираните пасажки от Апокрифия летопис) бил заместен с паричен. Сходна прослава на свободния икономически бит е и бележката на Разказа за Фока и Теофана, че когато Фока бил цар, нямало данъкъсбирачи (пратори) и разпореждащи им какви точно и в какъв размер да бъдат данъците висши чиновници (севастократори).

Черти от демократичната народна мисловност носи обяснението на начина, по който велможите и духовниците се явили пред цар Фока и го помолили да се ожени, да има деца, за да бъдат занаяпред управниците на страната справедливи все като него. На Фока не е обяснено какво ще искат от него — и въпреки това той обещава да изпълни молбата на боляри и духовници. В това поведение на владетеля е въплътена народната жажда за справедливост, за пълна

¹ Й. Иванов. Старобългарски разкази, с. 307.

² Й. Иванов. Богомилски книги и легенди, С., 1925. с. 283—284.

³ Й. Иванов. Пак там, с. 284.

⁴ Митрополит Симеон. Писмата на Теофилакт Охридски, архиепископ Български.— СББАН, XVII, С., 1931; В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. II, С., 1934.

⁵ Титлата „севастократор“ била въведена във Византия след 1081 г. Тя взела преднина пред титлата „кесар“, която дотогава била на първо място след императора. Д. Ангелов. История на Византия. II, С., 1968. с. 159, 178, 209 (за севастократор), с. 95, 143 (за пратор). Срв. също Louis Brehier. Les institutions de l'Empire byzantine. Paris, 1970. p. 117—118.

взаимност между управници и управлявани, особеност на разказа, отбелязана от Сирку. Фока се оженва, но истински съпруг на Теофана не станал, един „факт“, който би могъл да се тълкува и като своеобразно „наказание“ за Теофана. Тя не е достойна да бъде в интимна връзка с един истински справедлив цар. В отказа на Фока са налице и непосредствени отгласи от житийния литературен шаблон. Може обаче да се добави, че неговата въздржаност е онзи необходим за автора фон, върху който изпъква особено силно безнравствеността на Теофана. Освен това в поведението на Фока се забелязват много черти от идейната атмосфера на Апокрифия летопис, според който българският цар Борис управлявал мъдро: „грѣхъ не мнѣе, ни жєни.“¹ Същото (че не е имал грях и жена) е посочено от летописеца и за цар Петър.²

Неженен остава Фока до края на живота си. В неговата успоредена с някои сходни оценки на Апокрифия летопис характеристика се чувствава богомилският идеал за народния водач. Известно е, че т. нар. „съвършени богомили“ (проповедниците) не се женили, живеели много скромно.³ Познато е още, че през XI—XII в. България става разсадник и разпространител на богомилските идеи не само на Балканския полуостров, а и в Северна Италия и Южна Франция.⁴

Така установената идейна успоредица насочва към извода за вероятната поява на разказа през XI в.

Все пак, ако Разказът за Фока и Теофана поставя чрез майка му в такава неблагоприятна светлина император Василий II, в Апокрифия летопис (външно погледнато) за този владетел, както отъждествява споменатия там цар Василий Й. Иванов, е казано не само че „нямал грях, ни жена“, но още и това, че в негово време хората били богати: „Много блага быша въ аидѣхъ.“⁵ Така е обаче на пръв поглед. В следващата мисъл похвалата е омаловажена, ако не и изцяло отречена, от известното: „Н въ дѣнь Васнана царя обрѣте се царь три братъ отъ едовенцѣхъ пророчницѣ: Моксен и Аронъ и Самонъ. Н въ оутокъ самонъ, именемъ асгустанъ, н тон прѣвмъ царство българское н грѣхское н царствока лѣтъ 38.“⁶ Много красив бил и цар Гаган, чието прозвище е „Оделян“. В случая се има пред вид несъмнено Петър Делян. Според летописеца той управлявал 26 години и съзидал градовете Червен, Несебър и Щип, бил убит от иноплеменици на Овче поле.⁷ Потомството на цар Самуил е възвеличено, макар фактите да са доста поразместени. Т. е. въпреки цялото благополучие при цар Василий владетелите от българско потекло (в летописа силно примесени с византийските от десетилетията на завоеванието) по-добре управляват страната, отколкото техните гръцки „колеги“.

Ето защо няма да бъде противопоставен на фактите изводът, че в Разказът за Фока и Теофана и в Апокрифия летопис по същество няма различие в отношението към император Василий II.

Следствие на проявите към нея хладност и пренебрежение Теофана решава Фока да бъде убит. Влезлят по нейно настояване в интимна връзка с нея Цимиский е изпълнител на зловещия план. Дватамa злосторници издебват Фока, когато той чете псалтира, и Цимиский го съсиа с един удар. От нанесения му обаче контраудар с псалтира умира и той.

Да бъде убит Цимиский с псалтира, в този епизод също се забелязва сходство с Апокрифия летопис и не по-малко с други три български паметника от тази или приблизително от тази епоха: Солунската легенда, Втората апология на българската книга и Народното житие на Иван

¹ Й. Иванов. Богомилски книги и легенди, с. 283.

² Пак там, с. 284.

³ Д. Ангелов. Богомилството в България. III изд. С., 1969. с. 324.

⁴ Д. Ангелов, Б. Примов, Г. Батаклиев. Богомилството в България, Византия и Европа в извори. С., 1967; В. Топенчаров. Две жарави един пламък. Бугри и катарии. Есе. С., 1974. с. 1—332.

⁵ Й. Иванов. Богомилски книги и легенди, с. 286.

⁶ Пак там, с. 286.

⁷ Пак там, с. 287.

Рилски. В най-общ план сходството между петте произведения се изразява в смесване и кръстосване на черти от народното и книжовното мислене.

В Солунската легенда, която в основата си е исторична, присъствуват редица структурообразуващи черти, заети от народната мисловност. „Героят“ на този разказ Константин Кирил Философ е представен преимуществено като епически персонаж. Той е роден в Кападокия, учил се е в Дамаск, служил е в Александрийската патриаршия. Глас свише го напътява към една „по-странна земя“ — страната на българите. Обаче той не знае къде е тази земя и като стигнал на остров Кипър, имал намерение да се върне, но се изплашил да не изпадне в положението на библейския пророк Йона,¹ поради което заминава за Крит. От Крит отива в Солун и едва ли не презиран от всички скита по пазара и тук за пръв път чува български говор. Изплашил се, защото солунският митрополит го бил предупредил, че българите са човекоядци. Скръбен, Кирил отива в един неделен ден в църквата и там чрез изпуснатите от гълъб (или от врана) завързани на снопче 32 или 35 пръчици, които поглъща, забравя гръцкия и научава български език. Когато отива на обед при митрополита, за собствено и на другите учудване не разбира водения там на гръцки език разговор.

Като научили за дошлия в Солун и научил българския език учител, Десимир княз Моравски, Радивой княз Преславски и други български князе водят 3 години битка и накрай Кирил им бива даден за учител на българите. Край река Брегалница той малко учи непросветените българи, но те бързо напредват, защото са определени да предадат на бога „праведната християнска вяра“². Според П. А. Сырку,³ М. Дринов и Б. Ст. Ангелов⁴ този завършек на Солунската легенда има своята основа (и успоредници) в т. нар. Сивилини пророчества.

Колкото и да се изтъква, че антигръцката насоченост на Солунската легенда не е достатъчна, за да се определи тя като произведение на българската литература от XI в.,⁵ все пак тази насоченост е главното в нейната идейност характеристика. Както бе вече изтъкнато, въпреки възхвалата на Фока такава е тенденцията и на Разказа за Теофана. С делата си и с трагичния жизнен край за автора на разказа Фока е легендарно минало, докато завоеванието на България от сина на Теофана — император Василий II — жестока реалност. Двете литературни постройки се пресичат и сливат идейно, макар че изходните позиции на антивизантийската им тенденциозност са противоположни. Нападките си срещу византийците авторът на Солунската легенда излага явно, докато съставителят на Разказа за Теофана идейно и народностно „конспирира“.

Поведението на писателите в двата случая е обяснимо. Докато за Кирил и Методий гръцките никога не са претендирали, че са техни (пръв обширно за братята пише в началото на XII в. Теофилакт Охридски, но без да посочва народността им),⁶ честта си като държава те не са могли да не скъпят. Затова и окончателното побългаряване на Кирил и Методий през робската епоха е било почти напълно безопасно, докато да се засяга честта на императорския двор не могло да се върши без предпазливост. Именно тази търсена критична, но благовидно маскирана позиция е гравидното начало на публицистичното острие, което боде от всеки ред на Разказа за цар Фока и кръчмарката Теофана.

¹ Старозаветната библейска книга за пророк Йона разработва фолклорен сюжет. Изпратен по божие повеление в гр. Ниневия, за да поучи тамошното грешно население, Йона се колебае да ходи ли там или не. Понеже пътувал по море, заради неговия грях водата се разбунтувала и той бил хвърлен от спътниците си в нея — иначе те щели да се издавят. В морето го поглъща кит, в чийто уста престоял три дни. Накрай китът го изплюва на сушата. Чак след това премедие Йона стига до местоназначението си.

² Б. Ст. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература. П. С., 1967, публикува легендата по четири преписа: Софийски, Тиквешки, Константинов и Търновски. Той смята, че легендата не е произведение на българската литература от XI—XII в.

³ П. А. Сырку. Пос. съч., с. II—III.

⁴ Б. Ст. Ангелов. Пос. съч., с. 56—57. Там и мнението за Сивилините пророчества на Марин Дринов.

⁵ Б. Ст. Ангелов. Пос. съч., с. 62.

⁶ Ал. Милев. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966. с. 81 и др.

И във Втората апология на българската книга, която при робските условия сполучливо моделира идеите на Храбровото сказание за писмената, също отчетливо като Солунската легенда се оперира с понятията „българин“ и „български“. Тук без колебание се утвърждава: „Тако и книга българска свята естъ!“¹ Категорична е и препоръката, когато се съберат двама свещеници — българин и грък — и се наложи да изпълняват професионалните си задължения, да се отдава предпочитание на българската литургия, най-напред тя да се изпълни, а гръцката да се изостави. Подобно на българската книга и българската литургия е свещена.²

В духа на поучаващата църковна проповед и на застаналата в бойна поза на самозащита българска народна мисловност е драматичният по съдържание азбучен акростих към финала на тази преправка на Храбровия текст. Постулативно изразените твърдения: „Аз съм бог“, „Бог съм“, „Всичко зная“, „Говоря истината“, „Добро съм“, „Живот на целия свят дадох“, „Земята върху вода създадох“, „Много чудеса сътворих“, „През морето ви (евреите — К. М.) преведох“, „Какво зло ви сторих, беззаконници, та ме приковахте“, „Отговорете, беззаконници“, „Трънен венец поставихте на главата ми и по бузите ме бихте“ — са тясно свързани с общия идеен тон на преправката. Евангелската история свободно се проецира върху българо-византийските отношения. Идентификацията на евреи-богоубийци и гърши-българомъчители е почти пълна.

Като се има пред вид всичко това и напрегнатата публицистична ориентация на българската версия на Разказа за кръчмарката Теофана, се усилва убеждението за широк поток на българската литература от XI—XII в. срещу организирани и неорганизирани опити на Византия да заличи от картата на Европа българския етнос.

Тази защита и още повече прерастваща във вяра увереност в пребъдването на България (и то пак с идеино и естетически многоплановото въздействие на примесените едно в друго книжно и народно слово) поднася и т. нар. Народно, безименно житие на Иван Рилски. Антигръцкото в това житие е прославата на един българин,³ заслужил да „влезе“ в списъка на признаваните и обичани „божин угодници“. По произход този българин е най-обикновен — пастир на добитък, той има само един брат и един вол. Когато тръгва на път за „Рилската пустиня“, прибира само вола си, а когато и него му вземат, оставя си спомен звънеца на вола.⁴ Установил се в Рила, Иван има за жилище една пещера, в която ни „саънце не признааше, ни ветър не вѣеше“⁵.

Като постоянен обитател на „Рилската пустиня“ Иван се задоволява с най-обикновена храна — шипки.⁶ С изтъкването на тази подробност се цели житийно възвеличаване, но съще-

¹ Б. Ст. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература. II. С., 1967. с. 227.

² Пак там, с. 229.

³ Интересна теза във връзка с народното житие изказва В. Н. Златарски. Георги Скилица и написаното от него житие на св. Ивана Рилски. — Изв. Истор. др. в София, кн. XII, С., 1933, с. 49—80. Народното житие (издадено от Й. Иванов. Жития на св. Ивана Рилски. — ГСУИФФ, XXXII, 13, С., 1936, с. 28—37) е отговор на опита на Скилица да лиши Ив. Рилски от „националност“: използвал стар български оригинал, той го фалшифицира (Златарски, с. 60). От своя страна авторът на народното житие възстановява истината (с. 64, 68 и др.).

⁴ Такива замръзнали фолклорни словосъчетания се срещат във Втората апология, в Апокрифния летопис, в Солунската легенда и в Разказа за Фока и Теофана. В самото начало на Втората апология е изтъкнато, че старите славяни не са имали азбучно писмо, а „чрътаниемъ чрътахъ и рѣжми рѣжахъ“. В Апокрифния летопис се изтъква, че по времето на цар Петър всичко, „вряло и кипяло“ от материално изобилие. Почти същия лексикален строеж и семантичен пълнеж има изграденият върху основата на психологическия паралелизъм израз „мислещи и кръвещи“ в Солунската легенда, изказан по повод мъката на Кирил, че не знаел български. Авторът на Разказа за Теофана пише: „и тако събраша са есъи, придоша къ царю и рѣша“. Употребени съзнателно или не, тия три глагола напомнят твърде много фолклорен речитатив.

⁵ Й. Иванов. Жития на св. Ивана Рилски, с. 29.

⁶ Пак там.

временно тя отразява и черти от народния бит. Простотата в живота на един българин-светец е възведена до значимостта на нравствена поука, до „програма“ за народностно-национално поведение. Този успял да се „доближи“ до бога обикновен човек притежава приживе способността на чудотворец: вкаменява (помрачорява)¹ змията, ухапала братовия му син Лука, когато баша му го повел обратно от планината за село, защото искал да си го прибере, за да не „дивее“ момчето при чичо си. Сетне, когато св. Иван не бил жив, шом отивали в Рила, вярващите българи си отчупвали от тая вкаменена змия по парченце за лек. Да се припомни в годините на византийското робство този прабългарски обичай (да се вярва в целебната сила на свещени камъни)² е било целесъобразно.

Смесицата на книжното и на народното слово продължава нататък с обяснението, че св. Иван намерил скала, висока 40 сажена (приблизително 80 метра), и в ширина, колкото шит. Там той застанал в молитвена поза, биел се по гърдите и правел поклони.³ Все там (пак според естетическите правила на народната приказнична традиция) се разказва за дългата битка между светца и дявола, който искал да го събори от величествената молитвена скала. Колкото и пъти да бил бутан от дявола, отшелникът пак се изкачвал на стреловидния камък. В тази битка успоредно присъствуват упорството и епиката, безпределната преданост да се служи на една сърдечно избрана идея. В стила на фолклора е жизненият край на Рилския отшелник — бяла пчела влиза в устата му, преди той да изпусне духа си.⁴ Докато хората от тамошния край намерят случайно тялото му, то било пазено непокътнато от диви зверове.⁵ По този начин духом и телом Иван Рилски се слива с родната природа, с народа, на който тя осигурява препятствие.

Направеният екскурс навежда на една главна мисъл: въпреки и потиснат народността, народът ни не е склянял глава, търсел е опора в самия себе си, за да оцелее. В тази насока Разказът за Теофана вероятно е бил също оръжие от особено високо качество.

С автора на разказа се „разделихме“, когато Цимиский пада, поразен от удара с псалтира. Към казаното там трябва да се добави какво е било мястото и значението на псалтира през Средновековието. Познавачът на тази материя М. Н. Сперански пише: „На долю ея (на псалтирната книга — К. М.) выпало в жизни христиан, а в частности у нас (в Русия, а макар и условно би могло да се добави и в България — К. М.) особенная роль. Псалтирь во всем христианстве является самою популярною книгой, не исключая даже евангелия (понимание, которого простому человеку, дается, к тому же, сравнительно не легко); в Псалтири совмещалась для простого христианина почти все, что было ему нужно: здесь находил он нравственный кодекс, легко усваиваемый, благодаря самой форме Псалтири, расположенный в виде кратких законченных строф-стихов; в ней же видел он книгу пророческую, так как Псалтирь богата прообразами относительно Христа, Богородицы: не даром же древнейшие толкование на Псалтирь, напр. Теодоритово-Афанасиево, так называемое „Собрание“, все проникнуты широкою символической разъясняющей Псалтирь в ее выражения именно с этой стороны; в то же время как книга поэтическая, Псалтирь давала високо-религиозное и вместе поэтическое чтение, производящее впечатление своим глубоким лиризмом и художественностью образов. Сюда же присоединяются Псалтир, как один из крупнейших источников церковной службы. Этим характером Псалтири объясняется ее роль в жизни: она является первую учебную книгой после азбуки, ею руководятся в жизни и духовенство, и миряне; она оказывает глубокое влияние на литературу народа“⁶ (разр. м. — К. М.).

¹ Й. Иванов. Жития на св. Ивана Рилски, с. 31.

² Христоматия по история на България. I. От най-стари времена до средата на XVIII в. Съст. Ал. К. Бурмов и П. Хр. Петров. С., 1964. с. 120 (62-ри отговор на папа Николай по допитванията на българите).

³ Й. Иванов. Пос. съч., с. 31—32.

⁴ Пак там, с. 35.

⁵ Пак там, с. 36.

⁶ М. Н. Сперанский. Из истории отреченных книг. I. Гадания по Псалтири и родственных ему памятников и материал для их объяснения. 1899. с. 7.

Да бъде убит Цимисхий с псалтира, а не с друга книга, това свързва доста здраво Разказа за цар Фока и Теофана с народното мислене, повлияно обаче от книжното знание — черта, съществено присъща на българската литература от десетилетията на византийското владичество. Колко близо до истината е това, по своему „говори“ и необикновеният меч на Н. Фока. Подобно на Зигфридовия меч „Балмунг“ от „Песен за Нибелунгите“ този меч сече и най-твърдата стомана като масло¹ — мечът на Фока пък е толкова лек, че може да плува по водата.²

Ако мечът е бил така „безтегловен“, тогава нужен е необикновен удар, за да бъде убит човек с него. Възможни са обаче и други тълкувания. Миролюбият Фока носи такъв меч само за лице. Той е постигнал едва ли не необикновеното: страната му да живее в мир и спокойствие. Затова мечът не му е нужен, висящ на бедното му, той е само символ. Мечът на Фока е толкова лек, за да бъде противопоставен на необикновено тежкия псалтир. Или с други думи, духовното начало винаги стои над материалното. Това означава, че един свободен по мисъл човек не може никога от някого да бъде поробен. Валидно за отделната личност, това важи и за цели народи.

Основата на гражданската позиция, заета от автора на разказа, е именно такава: Като излезе от византийската историческа и литературна традиция, да нагоди така материала, че той да бъде изцяло подчинен на неговия главен замисъл — косвеното и затова още по-подчертано в историческа перспектива изобличение на „Българоубица“. Нищо че неговото име не е споменато. Съзнателното премълчаване е не по-малко жестока присъда. С помощта на Цимисхий Теофана лишава от живот Фока тъкмо когато той чете псалтира, т. е. когато беседва с бога. На такъв нездрав корен е поставено управлението на Българоубица. Затова и за него е естествено с нечовешка жестокост да лиши от зрение петнадесет хиляди пленени българи.

Силата на косвената критика срещу победителя на България нараства неимоверно от това, че след едновременната смърт на Фока и Цимисхий Теофана си избира случаен, безименен, едва ли не взет от улицата мъж. Него тя показва на столичните боляри и ги уверява: „По-сладкото, боляри — малки и велики — еашъ господниъ царъ, а мон мъжъ, съ братниомъ вѣномъ отиде на нероукалнмъ, а сего мъжа поставен на столъ — да естъ еамъ царъ, а мнѣ мъжъ.“³

Дълбоката ирония е в това „безименно наименование“ — „този мъж“. Кой е той? Как се казва? Откъде е дошъл? Какъв е по длъжност и обществено положение? — болярин, редови гражданин. Никой не знае и няма да узнае. Както подобава на една кръчмарка, на една уличница, Теофана не е в състояние да цени (защото няма и способност за това) истинското благородство и душевно величие. Затова си и избира подходящи за нравствеността ѝ мъже — най-напред Цимисхий, способен да извърши най-гнусно престъпление, а сетне някого си, един случаен — „този мъж“. Функциите на този, случайния, са съвсем потребителски, тъй като Теофана не може да живее без мъж. Тази квалификация на средновековния български писател има характер на съзнателно опозоряващ показ: „Такава е тя, майката на Българоубица.“ Оттук до извода, че ако Теофана не е могла да оцени достойнствата на човек като Н. Фока, това, че синът ѝ поругал с ослепяването на петнадесет хиляди пленници честта и името на цял народ, преходът е лек и естествен. Престъпникът може да бъде само от престъпно потекло.

С ретроспективна и перспективна съдържателност и символика е изпълнен и финалът на разказа. Заради всичките ѝ чудовишни престъпления Теофана е убита и червата и разточени по града: „Проклатой Теофане чрева расточниша по граду.“⁴ Разтълкувана, тая забележка означава, че всички ония, които следват примера на Теофана, очаква ги нейната „награда“. В този смисъл завършекът на разказа би могъл да се възприема и като революционен призив

¹ Андреас Хойслер. Германский героический эпос и Сказание о Нибелунгах. М., 1960. с. 1—445.

² Така превежда Сырку. Пос. съч., с. 5. Това въпреки възраженията на Сперанский. Заметки, с. 48—57, отговаря добре на смисъла, вложен в текста. Й. Иванов. Старобългарски разкази, с. 189, превежда „царския меч, който блещеше като вода“.

³ Й. Иванов. Старобългарски разкази, с. 308.

⁴ Пак там, с. 309.

С въстанията си от 1041, 1072 и особено с успешната народна революция в Търново от 1185 г. българският народ се е показал способен да привежда в действие бойните възклици на своите художествени творци.

Това високо самочувствие на българския автор намира опора и успоредица не само в чисто домашните, българските извори. В пространното житие на Климент изявеният българомразец архиепископ Теофилакт Охридски признава, че Кирил и Методий са създали славянското писмо на български език.¹ Димитър Хоматиан говори за проповед на архиепископ Методий в България и нарича Климент българин по народност и автор на втора славянска азбука, съставена в България.² В житието на тивериуполските мъченици³ Теофилакт възхвалява княз Борис I (852—888) за неговата кръстителска и църковностроителна дейност.⁴ Със същия пиетет възхвалява той и сина му Симеон.⁵ Все по това време възникват и единогласно признават първенството на българския език за просветата на славяните руската „Повесть временных лет“,⁶ хърватската Дуклянска хроника,⁷ хрониката на чешкия историк Козма Пражки.⁸

Могат да се приведат още примери, но и посочените са достатъчни, за да се прецени, че със своите външно прикрити, ала по същество силно изявени български тенденции Разказът за кръчмарката Теофана не е усамотен, а се съгласува с главните насоки на българското литературно развитие през XI—XII в., развитие, за което е характерно доближаването до фолклора и засилването на народностните черти.⁹ Така че няма основания появата на българската версия на Разказа за Теофана и цар Н. Фока да се свързва с превода на Манасиевата хроника на български език.¹⁰

VI

За една по-ранна поява от XIV в. на Разказа за Теофана и Фока подсказват и някои факти от политическо естество. През продължилото 40 години, общо взето, мирно управление на цар Иван Александър между България и Византия настъпва сближение. В сравнение с вековните вражди

¹ Ал. Милев. Гръцките жития, с. 81.

² Пак там, с. 175, 181.

³ Митрополит Симеон. Писмата на Теофилакт. с. 239—269.

⁴ Пак там, с. 260 и сл.

⁵ Ал. Милев. Пос. съч., с. 129.

⁶ А. Т.-Балан, Кирил и Методи. II. С., 1934. с. 151.

⁷ Извори за българската история. XII. С., 1965. с. 171.

⁸ Пак там, с. 68.

⁹ Тези процеси са добре изяснени в монографичните изследвания на Д. Ангелов. Богомилството в България. С., 1969, и Е. Георгиев. Литература на изострени борби в Средновековна България. С., 1966. Отделно отбелязване заслужава фактът, че тъкмо когато България е лишена от политическа независимост, на албигойския събор в гр. Феликс дьо Караман (Франция) през 1167 г. тя е посочена като класическа страна на богомилско-катаро-албигойския дуализъм (Д. Ангелов, Б. Примов, Г. Батаклиев. Богомилство, с. 117). Доколко Разказът за Теофана е носител на фолклорно съзнание, указват двата сборника, в които е открита първичната в идейно отношение версия — Букурещкият на П. Сырку и Тиквешкият на Н. Начов. Окръжението на разказа, или „конвоят, както се изразява Д. С. Лихачев. Текстология (На материала руской литературы X—XVIII вв.). М.—Л., 1962, с. 49, 51, 233, 235, 236, 242—243, 543, 551 е все от книжно-фолклорен род. В Archiv für slavische Philologie, B. VIII, 1884, Berlin, Сырку публикува заедно намерените с разказа за Теофана и „Слово о вѣтхѣхъ Александѣ како ѿбѣн ѿга царѣ аморенска и 12 царѣ ханаанскихъ (с. 81—87) и „Слово премъдраго йосапа како быст житиѣ нго“ (с. 90—98). Н. Начов пък в СБНУ, т. VIII и IX публикува текста на целия Тиквешки сборник.

¹⁰ Наистина в този съществен при цар Ив. Александър превод има някои сходства с разказа и те се изразяват в това: и у Манасий Фока е представен като войник от голяма величина, ос-

достига се до необикновеното — българският държавен глава да бъде възхваляван от цариградския патриарх Калист. Житието на Теодосий Търновски от Калист е в това отношение удивителен документ.¹ Същата тенденция се прокарва и в Житието на Ромил Видински, известно по два взаимно допълващи се варианта — български и гръцки.² Познато е също, че Ив. Александър издава редица грамоти на гръцки език за манастирите в Несебър.³

Налице са сериозни указания Разказът за убийството на император Н. Фока от кръчмарката Теофана да бъде определен като апокриф с историческа основа. А, както пише Й. Иванов, апокрифната литература е религиозен епос с дълга литературна история.⁴ „Автори на апокрифите — продължава Й. Иванов — не могат да се укажат. Може да се отбележи общо, че техни разпространители са били: 1) християни-волнодумци, от тая категория е (поп) Йеремия; 2) християни-суеверци; 3) еретичи-богомилите.“⁵

В съгласие с тия верни разсъждения авторът на българската версия на Разказа за Теофана може да бъде определен като християнин-волнодумец. Такъв изглежда този автор и във връзка с една друга мисъл на Й. Иванов за българската литература от XI—XII—XIII в.: „През XI—XII—XIII в. са правени само преписи — Охридски апостол, Болонски псалтир, Житието на Иван Рилски и други. Оригинално нещо има съвсем малко, видна личност не се появява. През тази епоха писателите нямат закрила. Те живеят в крайна мизерия.“⁶

Сега може да се направи поправка в смисъл, че създателите на произведения с гражданския патос на Втората апология на българската книга и на Разказа за Теофана не са творци от обикновен разряд. Този, който е обработил византийския разказ за Фока и неговия трагичен жизнен край, е обладал силно и вярно чувство за художествена симетрия. Той умее да си служи подходящо с естествено противостоящите си понятия. Ако Теофана е толкова зла, то Фока, както бележи А. П. Каждан,⁷ е истински народен цар. По този начин нейната злина се очертава плътно и релефно. Макар и удостоена с щастливата жизнена съдба да стане царица, тя е недостойна за това внимание на случая. Обута при женитбата с малки и красиви сандали — *каанге*⁸ — тя ги оплисква с кръвта на този, който ги е подарил. Теофана е пълно отрицание на нежността и природната женска свенливост.

Така (чрез едно тайно възмездие за проявената необикновена жестокост да бъдат ослепени петнадесет хиляди български пленници), като поставя майката на император Василий II на възможно най-ниското нравствено стъпало и като изтъква, че Ив. Цимисхий бил убит със свещения

новният спор между Фока и Цимисхий е за обичта или необичта на Теофана, Теофана не може да живее без интимна близост с Цимисхий (Ив. Дуйчев. Летописа на Константин Манасий. С., 1965. с. 362), заради жестокото убийство на Фока тя е наречена „*тигрупардеса*“ и „*зла-гичена мечка*“ (Ив. Дуйчев. Пос. съч., с. 364). Основното различие е панегирикът у Манасий на Цимисхий. В разказа неговата роля като персонаж е жалка — той е обикновена пионка в ръцете на Теофана. Същевременно жалка, но художествено и идейно оправдавана е и неочаквано последвалата го след покушението срещу Фока смърт. Тъй че „идейните разстояния“ между двата български текста на повестта за Фока и Теофана са значителни и труднопреодолими.

¹ В. Сл. Киселков. Житието на св. Теодосий Търновски като исторически паметник. С., 1926.

² К. Мечев. Личността на писателя. — Литературна мисъл, 1972, кн. 2, с. 76—92.

³ Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина. П. С., 1944; срв. Е. П. Наумов. Южнославянски епос и проблеми сербского средновековья (сб. Славянский и балканский фольклор). М., 1971. с. 5—53.

⁴ Й. Иванов. Стара българска литература. С., 1935. с. 200.

⁵ Пак там, с. 201.

⁶ Пак там, с. 282.

⁷ А. П. Каждан. Деревня и город в Византии в X веке. М., 1960. с. 395. До това заключение авторът стига въз основа на анализ на Разказа за Фока и Теофана.

⁸ И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка. I. 1893. Тази дума започва да битува в българския език през XI—XII в.

поетически сборник на пророк и цар Давид, авторът на българската версия за убийството на Н. Фока от Теофана се домогва до своеобразна българска раблезианска сила на изобличението. А карнавалният смях е всенароден, универсален и амбивалентен: едновременно е весел, лукав, насмешлив, осмиваш; този смях отрича, утвърждава, погребва, възражда.¹

Със съдържанието си разглежданото произведение на средновековната българска литература — като следва линия на изобличение, — така да се каже, „материализира“ своя персонаж.² Само с едно загатване и сега, хилядолетие след като са били изобразени, се усещат зримо личностните особености на отделните герои. Преди да влезе в интимна връзка с Теофана, Цимиский се колебае: Не ще направя това на моя господар! — окуражава се сам той, а после се кае: Къде ще се дяна сега! Разкаянieto не го спасява. Поставил си сам вериги, по собствена воля той е завлечен в пропастта.

Като се има пред вид всичко това, има основание да се говори за наличие в Разказа за Теофана и на гротескни черти. А за гротеска има такова становище: „В гротеска животът преминава по всички степени — от низшите, инертните и примитивните, до висшите, най-подвижните и одухотворените, които в тази гирлянда от разнообразни форми свидетелствуват за своето единство. Сближавайки далечното, съчетавайки взаимно изключващото се, нарушавайки правилните представи, гротескът в изкуството е родствен с парадокса в логиката.“³

Тази формулировка се адаптира към идеите, които носи и възпъшва Разказът за Теофана. Тъй като неговият автор е християнин-волнодумец, той успява в редица насоки да надмogne естетиката на времето и да създаде творба с художествени качества, сближаващи я в редица отношения с литературата на новото време. Подобно на Франсуа Рабле и авторът на българската версия разрушава официалната картина на епохата и на събитията в нея, поглежда на тия събития по новому⁴ и благодарение на това (пак подобно на Рабле) постига дълбока идейна енциклопедичност.⁵

В разказа се сливат в единен поток трагичното и смешното с преобладание на трагичното. С оглед на тази страна на произведението може да се припомни гледището на Бахтин, че всички драматични събития в световната история са ставали пред смеещия се народ (разр. на автора — К. М.), въпреки сам народът да участва в тази драма⁶, към което следва да се добави: „Всеки акт от световната история е съпроводен с хоров смях.“⁷

За поруганата по такъв жесток начин българска народностна и воинска чест през 1014 г. представянето на императорския двор в Цариград като котило на зловещи интриги и убийства е удовлетворявало родолюбивите чувства на българите от XI—XII в. При това книжовните творци са имали основания да не пестят черната боя. Трикратната женитба на Зоя, внучката на самата Теофана, е била живо доказателство, че художествените преувеличения имат своето покритие в съвременния живот. От друга страна, смъртта на императрица Теодора на 31. VIII. 1056 г. е давала пряк повод за нравствена равностетка на българския народ по отношение на причинилата му толкова нещастия Македонска императорска династия.

VII

Българският разказ за убийството на император Н. Фока от кръчмарката Теофана може да се определи като ярко публицистично-памфлетно произведение на българската литература

¹ М. Бахтин. Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. М., 1965. с. 15.

² Пак там, с. 26.

³ Л. Е. Пинский. Реализм эпохи Возрождения. М., 1961. с. 119—120 (цит. по М. Бахтин. Пос. съч., с. 39, бел. под линия).

⁴ М. Бахтин. Пос. съч., с. 477.

⁵ Пак там, с. 495.

⁶ Пак там, с. 517.

⁷ Пак там, с. 518.

от XI—XII в. В творчески прояви като тези се корени бунтовният дух на 1185 г., когато започва Търновското въстание на Асеновици.

Този разказ подкрепя тезата на акад. Пантелей Зарев: „Средновековието е създавало общ българо-славянски език, необходим за черквата и за масовата религиозна книжнина. Този език е бил еднакъв за преславските и за охридските книжовни дейци. В основата му са стояли единни славянски речи, усвоили и преработили на нова социално-битова основа витиеватите апотетични слова на византийската черква. Стилът на възхвала и възмущение, на духовно преклонение и на израз на външение, в които доминира самозаличаването, ... се изпълвал със земни елементи. Появявала се книжовна реч, свидетелствуваша за реално човешко битие.“¹

¹ Пантелей Зарев. Народопсихология и литература. С., 1970. с. 53—54.